ONLINE JOURNAL
E-ISSN:3060-5490

INSTITUTE OF UZBEK NATIONAL
MUSICAL ART NAMED AFTER YUNUS RAJABI

Milliy Madaniyat Jurnali - Журнал Национальной Культуры

Journal of national CULTURE

Поступила: 25.07.2026 · Принята: 22.08.2026 · Опубликована: 30.09.2026
DOI: https://doi.org/10.64681/pdvdp728

ilmiy uslubiy jurnali – научно-методический журнал – research and methodological journal

Yunus Rajabiy nomidagi O‘zbek milliy musiqa san’ati instituti
MILLIY MADANIYAT JURNALI, 2 (3), 2026
www.jnculture.uz

Qalamtasvir san’atida yorug‘-soya munosabatlari va hajm-fazoviy ifodaning badiiy-estetik asoslari

(Artistic and aesthetic foundations of light-shadow relationships and volumetric-spatial expression in pencil drawing)

Navroz Suyunov

Department of Art and History
Shahrisabz State Pedagogical Institute
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-8977-4565
E-mail: navruz.suyunov.n@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada qalamtasvir san’atida yorug‘-soya munosabatlari va hajm-fazoviy ifodaning badiiy-estetik asoslari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Yorug‘-soya qalamtasvirda shaklning hajmini, materialini, fazodagi o‘rnini va asarning hissiy-estetik ta’sirini belgilovchi asosiy tasviriy vosita sifatida ko‘rib chiqiladi. Leonardo da Vinchi, P. P. Chistyakov, N. N. Rostovsev, G. V. Beda, R. Arnxeym va o‘zbek tasviriy san’at pedagogikasi namoyandalarining qarashlari asosida yorug‘lik tushishining qonuniyatlari, blik, yorug‘lik, yarim soya, xususiy soya, refleks va tushuvchi soyadan iborat tonal gradatsiyalar tizimi, ularning hajmni ifodalashdagi vazifasi yoritiladi. Shuningdek, chiziqli va havo perspektivasi, ton kontrasti va tonal munosabatlar orqali fazoviy chuqurlik yaratish usullari, qalam qattiqligi, shtrix yo‘nalishi va tushevka texnikasining badiiy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida yorug‘-soya munosabatlarini idrok etish va tasvirlash ko‘nikmalari bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida markaziy o‘rin tutishi asoslab beriladi hamda qalamtasvir mashg‘ulotlarida tonal tahlilni bosqichma-bosqich o‘rgatishga oid metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi. Ushbu tavsiyalar talabalarning tonal ko‘rish qobiliyatini, shaklni konstruktiv tahlil qilish va tasvir yaxlitligini saqlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Maqola natijalaridan oliy ta’lim muassasalarida qalamtasvir fanini o‘qitishda foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: qalamtasvir, yorug‘-soya, kyaroskuro, ton, blik, yarim soya, xususiy soya, refleks, tushuvchi soya, hajm.

Abstract

The article considers the artistic and aesthetic foundations of light–shadow relationships and volumetric-spatial expression in pencil drawing from theoretical and practical perspectives. It examines how light and shadow define a form’s

volume, material, position in space and expressive effect. Drawing on the views of Leonardo da Vinci, P. P. Chistyakov, N. N. Rostovtsev, G. V. Beda, R. Arnheim and representatives of Uzbek fine-art pedagogy, the article discusses the fall of light and tonal gradations: highlight, light, halftone, core shadow, reflected light and cast shadow. It also addresses linear and aerial perspective, tonal contrast, pencil grades, hatching direction and tonal shading. The article explains the importance of perceiving and rendering light–shadow relationships in the training of future fine-art teachers and sets out recommendations for teaching tonal analysis in pencil-drawing classes. Its findings may be used in higher education.

Keywords: pencil drawing, light and shadow, chiaroscuro, tone, highlight, halftone, core shadow, reflected light, cast shadow, volume.

Аннотация

В статье с теоретической и практической точек зрения анализируются художественно-эстетические основы светотеневых отношений и объёмно-пространственной выразительности в искусстве академического рисунка. Светотень рассматривается как одно из основных изобразительных средств, определяющих объём формы, её материальность, положение в пространстве, а также эмоционально-эстетическое воздействие произведения. На основе взглядов Леонардо да Винчи, П. П. Чистякова, Н. Н. Ростовцева, Г. В. Беды, Р. Арнхейма и представителей узбекской художественной педагогики раскрываются закономерности распределения света, система тональных градаций, включающая блик, свет, полутень, собственную тень, рефлекс и падающую тень, а также их роль в передаче объёма. Кроме того, анализируются способы создания пространственной глубины посредством линейной и воздушной перспективы, тонального контраста и тональных отношений, а также художественные возможности карандашей различной твёрдости, направления штрихов и техники растушёвки. В результате исследования обосновывается ключевая роль навыков восприятия и передачи светотеневых отношений в профессиональной подготовке будущих преподавателей изобразительного искусства и разрабатываются методические рекомендации по поэтапному обучению тональному анализу на занятиях по академическому рисунку. Данные рекомендации направлены на развитие у студентов тонального восприятия, навыков конструктивного анализа формы и сохранения целостности изображения. Результаты исследования могут быть использованы при преподавании академического рисунка в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: академический рисунок, светотень, кьяроскуро, тон, блик, полутень, собственная тень, рефлекс, падающая тень, объём.

Kirish

Qalamtasvir tasviriy san’atning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika va dizayn bilan shug‘ullanuvchi rassom shakl, nisbat, perspektiva, hajm va fazoni avvalo qalamtasvirda o‘rganadi. Uning eng murakkab va ifodali vositalaridan biri yorug‘-soyadir. Faqat chiziq bilan chegaralangan tasvir tekis siluet bo‘lib ko‘rinadi, yorug‘lik va soyaning to‘g‘ri taqsimlanishi esa shakl hajmi hamda fazoviy chuqurlikni ko‘rsatadi.

Yorug‘-soya muammosi san’at tarixida uzoq davr mobaynida o‘rganib kelingan. Uyg‘onish davrida Leonardo da Vinchi yorug‘lik va soyani rassomlikning «jon»i deb hisoblagan va ularning qonuniyatlarini tizimli tavsiflagan. Italyan tilidagi «chiaroscuro» (kyaroskuro, ya’ni «yorug‘-qorong‘u») atamasi aynan shu an’ana bilan bog‘liq bo‘lib, yorug‘lik va soya kontrasti orqali hajm va dramatik ifoda yaratish usulini bildiradi. Keyinchalik akademik qalamtasvir maktablarida, ayniqsa P. P. Chistyakov tizimida, yorug‘-soya shaklni konstruktiv tahlil qilish bilan uzviy bog‘langan holda o‘rgatila boshlandi [2].

O‘zbekistonda tasviriy san’at o‘qituvchilarini tayyorlashda qalamtasvir asosiy mutaxassislik fanlaridan biridir. Amaliy mashg‘ulotlarda talabalar shakl konturini to‘g‘ri chizgan holda ham yorug‘-soya munosabatlarini idrok etish va tasvirlashda qiynalishlari mumkin. Bunday holatda tasvir tekis, «kulrang» va hajmsiz ko‘rinadi yoki keskin qora dog‘larga bo‘linib ketadi. Shuning uchun yorug‘-soyaning badiiy-estetik asoslarini tahlil qilish va uni o‘qitish metodikasini takomillashtirish muhimdir.

Maqolaning maqsadi qalamtasvirda yorug‘-soya munosabatlari va hajm-fazoviy ifodaning nazariy hamda badiiy-estetik asoslarini yoritish, ularni o‘qitish bo‘yicha metodik tavsiyalarni bayon qilishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Yorug‘-soya nazariyasining ilk tizimli bayoni Leonardo da Vinchining «Rassomlik haqida risola» asarida uchraydi. Unda yorug‘likning asosiy va qaytgan

turlari, soyaning shakl yuzasidagi taqsimlanishi, uzoqlashgan sari ranglar va konturlarning yumshab borishi – ya'ni havo perspektivasi qonuniyatlari bayon etilgan [1]. Rus akademik maktabida P. P. Chistyakov qalamtasvirni shaklni «ko'rish» va «tushunish» san'ati sifatida talqin qilgan, yorug'-soyani shaklning konstruktiv tuzilishidan kelib chiqib tasvirlash zarurligini ta'kidlagan [2].

N. N. Rostovsev o'zining «Akademik qalamtasvir» asarida yorug'likning shakl yuzasida qonuniyatli taqsimlanishini ko'rsatib, yorug'-soya gradatsiyalarini – blik, yorug'lik, yarim soya, xususiy soya, refleks va tushuvchi soyani batafsil tavsiflagan hamda ularni shakl yuzalarining yorug'lik manbaiga nisbatan joylashuvi bilan izohlagan [3]. G. V. Beda tasviriy savodxonlik asoslarini yoritib, tonal munosabatlar va kontrastni tasvir yaxlitligining muhim sharti sifatida ko'rsatgan [4]. N. G. Li akademik qalamtasvirda shakl tahlili va tonal yechimni bosqichma-bosqich o'rgatish metodikasini ishlab chiqqan [5].

G'arb san'atshunosligida R. Arnxeym yorug'likni vizual idrokning asosiy omillaridan biri sifatida tahlil qilgan va yoritilganlik hajm va fazoni idrok etishda qanday rol o'ynashini ko'rsatgan [6]. E. Gombrix tasviriy illyuziya muammosini o'rganib, tomoshabin tasvirdagi tonal ishoralarni o'z tajribasi asosida hajm va fazo sifatida «o'qishini» asoslagan [7]. B. Edvards yorug'lik va soyani idrok etishni qalamtasvirning asosiy ko'nikmalaridan biri deb hisoblaydi [8]. O'zbek tasviriy san'at pedagogikasida B. Boymetovning «Qalamtasvir» o'quv qo'llanmasida qalamtasvirning nazariy asoslari, jumladan yorug'-soya va perspektiva qonuniyatlari hamda ularni o'rgatish bosqichlari yoritilgan [9].

Tadqiqotda nazariy tahlil, san'atshunoslik va pedagogik adabiyotlarni qiyosiy o'rganish, qalamtasvir asarlarini tahlil qilish hamda pedagogik kuzatishdan foydalanildi.

Natijalar va muhokama

Yorug'likning tabiati va tushish qonuniyatlari. Qalamtasvirda yorug'-soya tasvirini to'g'ri qurish uchun avvalo yorug'likning shakl yuzasiga tushish

qonuniyatlarini tushunish zarur. Shakl yuzasining yoritilganlik darajasi yorug‘lik nurlarining unga tushish burchagiga bog‘liq: yorug‘lik manbaiga perpendikulyar joylashgan yuzalar eng ko‘p yoritiladi, nurlarga qiya joylashgan yuzalar kamroq yoritiladi, nurlarga parallel yoki teskari yo‘nalgan yuzalar esa soyada qoladi [3]. Bundan tashqari, yoritilganlik yorug‘lik manbaigacha bo‘lgan masofaga ham bog‘liq. Akademik qalamtasvirda odatda bitta asosiy yorug‘lik manbai – yuqoridan va yon tomondan, taxminan 45 daraja ostida tushuvchi yorug‘lik tanlanadi, chunki bunday yoritish shaklning hajmini eng aniq ochib beradi.

Tonal gradatsiyalar tizimi. Yorug‘lik shakl yuzasida bir tekis taqsimlanmaydi, balki yorug‘dan qorong‘uga izchil o‘tadi. Rostovsev bu ketma-ketlikni quyidagi tonal gradatsiyalar orqali izohlaydi [3]. Ularning mazmuni va qalamtasvirdagi vazifasi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Qalamtasvirda yorug‘-soya gradatsiyalari va ularning vazifasi

Tonal gradatsiya	**Mazmuni**	**Qalamtasvirdagi vazifasi**
Blik	Yorug‘lik manbaining shakl yuzasidagi eng yorqin aksi	Shaklning eng yaqin nuqtasini va materialning yaltiroqligini ko‘rsatadi
Yorug‘lik	Nurlar to‘g‘ri tushadigan, yaxshi yoritilgan yuza	Shaklning yoritilgan tomonini, umumiy yorug‘ massani hosil qiladi
Yarim soya	Yorug‘likdan soyaga asta-sekin o‘tuvchi qism	Shaklning egilishini, hajmning silliq o‘tishini ifodalaydi
Xususiy soya	Yorug‘lik tushmaydigan, manbaga teskari yuza	Shaklning soyadagi tomonini va hajm chegarasini belgilaydi
Refleks	Atrofdagi yuzalardan qaytgan yorug‘lik	Soya ichida shakl hajmini va havoning ta’sirini ko‘rsatadi
Tushuvchi soya	Shakl tomonidan tekislikka tashlangan soya	Predmetning tekislik bilan fazoviy bog‘lanishini ko‘rsatadi

Bu gradatsiyalar ichida yorug‘lik va soya chegarasi, ya’ni xususiy soyaning boshlanishi alohida ahamiyatga ega. Refleks yorug‘ligi bu joyga yetib bormagani uchun soya aynan shu yerda eng quyuq ko‘rinadi. Talabalar ba’zan soyani bir xil qora qilib tasvirlaydilar va refleksni hisobga olmaydilar; natijada shakl tekis

ko‘rinadi. Refleks yorug‘lik tomonidagi yarim soyadan yorug‘roq bo‘lmasligi kerak, aks holda shaklning yaxlitligi buziladi. Chistyakov qayd etganidek, soya ichidagi tonlar umumiy soya massasiga, yorug‘likdagi tonlar esa umumiy yorug‘lik massasiga bo‘ysunadi [2].

Yorug‘-soya va hajmning badiiy ifodasi. Hajmni yaratish yorug‘-soya gradatsiyalarini mexanik tarzda takrorlash bilan cheklanmaydi. Rostovsev ta’kidlaganidek, yorug‘lik va soya shaklning konstruktiv tuzilishiga bo‘ysunadi: rassom avval shaklning tuzilishini – uning tekisliklar va yuzalarga bo‘linishini tushunishi, so‘ngra har bir yuzaning yorug‘lik manbaiga nisbatan joylashuvini aniqlashi kerak [3]. Shu sababli akademik qalamtasvir murakkab shakllarni oddiy geometrik jismlar – kub, silindr, konus, shar orqali tahlil qilishdan boshlanadi. Kubda yorug‘lik, yarim soya va soya aniq chegaralangan tekisliklar bo‘yicha taqsimlanadi; silindr va sharda esa ular silliq o‘tish hosil qiladi. Bu jismlarni o‘rganish orqali talaba har qanday murakkab shakl – gips bosh, natyurmort yoki inson qiyofasining yorug‘-soya tuzilishini tushunish kalitiga ega bo‘ladi.

Badiiy-estetik jihatdan yorug‘-soya hajmni ko‘rsatish bilan cheklanmaydi, u tasvirning ifodaliligiga ham ta’sir qiladi. Kuchli kontrast dramatik va keskin kayfiyat uyg‘otsa, yumshoq tonal o‘tishlar sokinroq taassurot beradi. Arnxeym yorug‘lik tasvirdagi diqqat markazini belgilashi va tomoshabin nigohini yo‘naltirishini ko‘rsatgan [6]. Shu bois kompozitsion markaz ko‘pincha tonal kontrast eng kuchli bo‘lgan joyda hosil qilinadi.

Fazoviy ifoda: chiziqli va havo perspektivasi. Qalamtasvirda fazoviy chuqurlik ikki asosiy vosita orqali yaratiladi. Birinchisi – chiziqli perspektiva: predmetlarning uzoqlashgan sari kichrayishi va parallel chiziqlarning ufq chizig‘idagi nuqtaga yaqinlashishi. Ikkinchisi – havo perspektivasi bo‘lib, uni Leonardo da Vinchi batafsil tavsiflagan: predmetlar uzoqlashgan sari ular orasidagi havo qatlami qalinlashadi, natijada konturlar yumshaydi, tonal kontrast pasayadi,

detallar ko‘rinmay qoladi [1]. Qalamtasvirda havo perspektivasi tonal munosabatlar orqali ifodalanadi: oldingi planda eng kuchli kontrast, eng quyuq soya va eng yorqin blik, aniq kontur va detallar beriladi; orqa planda esa kontrast pasaytiriladi, tonlar kulrang tusga yaqinlashadi, konturlar yumshatiladi. Shunday qilib, rassom tonal munosabatlarni boshqarish orqali bir tekis qog‘oz yuzasida chuqur fazo illyuziyasini yaratadi.

Tonal munosabatlar va tasvir yaxlitligi. Qalamtasvirda alohida tonning qanchalik qora yoki oq ekanligi emas, balki tonlar o‘rtasidagi munosabat muhimdir. Beda tasvirning yaxlitligi tonal munosabatlarning to‘g‘ri berilishiga bog‘liq ekanini ta’kidlaydi [4]. Qalamning tonal diapazoni tabiatdagi yorug‘lik diapazonidan ancha tor: oq qog‘oz eng yorug‘ yuzadan, eng yumshoq qalamning to‘liq qorasi esa eng quyuq soyadan ancha kuchsizdir. Shu sababli rassom tabiatdagi tonlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirmaydi, balki ularning nisbatini saqlagan holda qalamning imkoniyatlari doirasiga «o‘tkazadi». Buning uchun tasvir ustida ishlashda doimo butunlikdan qismga va qismdan yana butunlikka qaytish, ya’ni barcha qismlarni bir-biri bilan solishtirish zarur. Ko‘zni qisib qarash usuli detallarni yo‘qotib, asosiy tonal massalarni ko‘rishga yordam beradi.

Qalamtasvir texnikasining badiiy imkoniyatlari. Yorug‘-soya munosabatlarini ifodalashda qalamtasvir texnikasi ham muhim rol o‘ynaydi. Grafit qalamlar qattiqligiga ko‘ra qattiq (H), o‘rtacha (HB, F) va yumshoq (B) turlarga bo‘linadi. Qattiq qalamlar ingichka, yorug‘ chiziqlar va nozik yarim soyalar uchun, yumshoq qalamlar esa quyuq soyalar va kuchli aksentlar uchun qo‘llanadi. Akademik qalamtasvirda ton asosan shtrix orqali beriladi. Shtrixlar shakl yuzasi bo‘ylab, uning egilishiga mos ravishda qo‘yilsa, ular ham hajmni ifodalashga xizmat qiladi; tartibsiz, shakl bilan bog‘liq bo‘lmagan shtrixlar esa tasvirni tekislashtiradi [5, 10-bet]. Shtrixlarning zichligi, qalinligi va kesishuvi (kross-shtrix) orqali tonning quyuqligi boshqariladi. Tushevka – tonni ishqalab yoki bir tekis surtish usuli –

yumshoq tonal o‘tishlar uchun qo‘llansa-da, undan haddan tashqari foydalanish tasvirni «xira» va shaklsiz qilib qo‘yishi mumkin.

Qalamtasvir mashg‘ulotlarida yorug‘-soyani o‘rgatish bosqichlari. Tahlil natijalari va pedagogik kuzatishlar asosida qalamtasvir mashg‘ulotlarida yorug‘-soya munosabatlarini o‘rgatishning quyidagi bosqichlari taklif etiladi. Birinchi bosqich – kompozitsion joylashtirish va shaklning konstruktiv qurilishi: tasvir qog‘ozga joylashtiriladi, nisbatlar va perspektiva aniqlanadi, shaklning ko‘rinmas qirralari ham yengil chiziqlar bilan quriladi. Ikkinchi bosqich – asosiy yorug‘lik va soya chegaralarini aniqlash: xususiy va tushuvchi soyalarning konturlari belgilanadi, ular yengil bir tekis ton bilan qoplanadi va tasvir yorug‘ va soya massalariga ajratiladi. Uchinchi bosqich – hajmni modellashtirish: yarim soyalar, refleks va shaklning burilish joylari ishlanadi, shtrixlar shakl bo‘ylab qo‘yiladi. To‘rtinchi bosqich – detallashtirish: muhim detallar ishlanadi, bliklar va eng quyuq aksentlar beriladi. Beshinchi bosqich – umumlashtirish: tasvir butunligicha baholanadi, ortiqcha detallar susaytiriladi, havo perspektivasi va kompozitsion markaz kuchaytiriladi. Bu bosqichlarning izchilligi «umumiydan xususiyga va yana umumiyga» tamoyiliga asoslanadi va akademik maktab an’analariga mos keladi [3; 5; 9].

Mashg‘ulotlarni oddiy geometrik jismlardan murakkab shakllarga, bitta predmetdan predmetlar guruhiga tomon tashkil etish maqsadga muvofiq. Asosiy yorug‘ va soya massalarini 10–15 daqiqada belgilashga qaratilgan qisqa tonal eskizlar talabalarning tonal ko‘rishini rivojlantiradi. Bir xil natyurmortni yon, old va orqa yorug‘likda tasvirlash yorug‘-soyaning shakl ifodasiga qanday ta’sir qilishini aniqroq ko‘rsatadi. Leonardo da Vinchi va Rembrandt kabi ustalarning qalamtasvirlarini tahlil qilish esa yorug‘-soyaning ifodalilik imkoniyatlarini tushunishga yordam beradi.

Xulosa

Yorug‘-soya qalamtasvirda shaklning hajmi, materiali va fazodagi o‘rnini ko‘rsatadigan asosiy vositalardan biridir. Blik, yorug‘lik, yarim soya, xususiy soya, refleks va tushuvchi soya shaklning konstruktiv tuzilishiga mos holda tonal tizimni hosil qiladi. Fazoviy chuqurlik chiziqli va havo perspektivasi, tonal kontrast hamda konturlar aniqligini oldingi plandan orqa planga qarab boshqarish orqali yaratiladi. Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilariga bu munosabatlarni oddiydan murakkabga hamda «umumiydan xususiyga va yana umumiyga» tamoyili asosida o‘rgatish qalamtasvir mashg‘ulotlarini izchil tashkil etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Леонардо да Винчи. Книга о живописи. – М.: ОГИЗ-ИЗОГИЗ, 1934.
2. Чистяков П. П. Письма, записные книжки, воспоминания. – М.: Искусство, 1953.
3. Ростовцев Н. Н. Академический рисунок. – М.: Просвещение, 1984.
4. Беда Г. В. Основы изобразительной грамоты: рисунок, живопись, композиция. – М.: Просвещение, 1981.
5. Ли Н. Г. Основы учебного академического рисунка. – М.: Эксмо, 2007.
6. Arnheim R. Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye. – Berkeley: University of California Press, 1974.
7. Gombrich E. H. Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation. – London: Phaidon, 1960.
8. Edwards B. Drawing on the Right Side of the Brain. – New York: TarcherPerigee, 2012.
9. Boymetov B. Qalamtasvir. – Toshkent: Musiqa, 2006.
10. Кирцер Ю. М. Рисунок и живопись. – М.: Высшая школа, 2000.

References

1. Leonardo da Vinci. *Kniga o zhivopisi.* Moscow: OGIZ-IZOGIZ, 1934. (in Russian)
2. Chistyakov, P. P. *Pis’ma, zapisnye knizhki, vospominaniya.* Moscow: Iskusstvo, 1953. (in Russian)
3. Rostovtsev, N. N. *Akademicheskiy risunok.* Moscow: Prosveshchenie, 1984. (in Russian)
4. Beda, G. V. *Osnovy izobrazitel’noy gramoty risunok zhivopis kompozitsiya.* Moscow: Prosveshchenie, 1981. (in Russian)
5. Li, N. G. *Osnovy uchebnogo akademicheskogo risunka.* Moscow: Eksmo, 2007. (in Russian)
6. Arnheim, R. *Art and Visual Perception A Psychology of the Creative Eye.* Berkeley: University of California Press, 1974.
7. Gombrich, E. H. *Art and Illusion A Study in the Psychology of Pictorial Representation.* London: Phaidon, 1960.
8. Edwards, B. *Drawing on the Right Side of the Brain.* New York: TarcherPerigee, 2012.
9. Boymetov, B. *Qalamtasvir.* Toshkent: Musiqa, 2006. (in Uzbek)
10. Kirtser, Yu. M. *Risunok i zhivopis.* Moscow: Vysshaya shkola, 2000. (in Russian)